

Dramska pedagogija u odgoju i obrazovanju djece s posebnim potrebama

---

Brkić, Ema

Undergraduate thesis / Završni rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Education / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:141:942323>

Rights / Prava: [In copyright](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2020-11-27**

Repository / Repozitorij:

[FOOZOS Repository - Repository of the Faculty of Education](#)

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
FAKULTET ZA ODGOJNE I OBRAZOVNE ZNANOSTI

Ěma Brkić

**DRAMSKA PEDAGOGIJA U ODGOJU I OBRAZOVANJU DJECE S
POSEBNIM POTREBAMA**

ZAVRŠNI RAD

Osijek, 2020.

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
FAKULTET ZA ODGOJNE I OBRAZOVNE ZNANOSTI
Preddiplomski sveučilišni studij Ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja

**DRAMSKA PEDAGOGIJA U ODGOJU I OBRAZOVANJU
DJECE S POSEBNIM POTREBAMA**

ZAVRŠNI RAD

Kolegij: Dramske igre

Mentor: red. prof. art. Mira Perić

Studentica: Ema Brkić

Matični broj: 0267038137

Osijek, rujan 2020.

SADRŽAJ:

SAŽETAK

SUMMARY

1. Uvod.....	1
2. Tko su djeca s posebnim potrebama?.....	2
2.1. Djeca s teškoćama u razvoju.....	2
2.2. Darovita djeca.....	4
3. Promjene u odnosu prema djeci s posebnim potrebama.....	6
3.1. Pregled na teškoće kroz povijest.....	6
4. Zdravstvena skrb djece s posebnim potrebama.....	10
5. Dramska terapija za djecu s posebnim potrebama.....	11
5.1. Dramska terapija u Hrvatskoj.....	11
6. Dramska pedagogija.....	13
6.1. Odgoj - ljudska uloga.....	13
6.2. Kako definiramo dramsku pedagogiju?.....	14
6.3. Drama - urođena ljudska sposobnost.....	15
6.4. Dramska pedagogija u odgoju i obrazovanju djece s posebnim potrebama.....	16
6.5. Dramske tehnike u radu s djecom s posebnim potrebama.....	19
7. Inkluzija u dramskom okruženju.....	22
7.1. Prepoznavanje individualnih potreba.....	22
7.2. Korištenje ispravnog jezika.....	22
7.3. Prilagodbe prostora i rada.....	23
8. Zaključak.....	27
9. Literatura.....	28

SAŽETAK

Dramska pedagogija obuhvaća sve oblike rada s djecom i mladima koji na bilo koji način uključuju korištenje dramskih aktivnosti. Dramski pedagog provodi dramske aktivnosti u svrhu poučavanja, poboljšavanja socijalnih i komunikacijskih vještina, razvoja pozitivne slike o sebi, i empatije. Drama stvara „sigurno okruženje“ u kojem nema mjesta za stres i neuspjeh. Upravo iz tih razloga, drama se sve više koristi u radu s djecom s posebnim potrebama. Temeljno polazište u dramskom radu s djecom s posebnim potrebama je pružiti mogućnost svakom djetetu da se maksimalno razvije u svakom pogledu usprkos zdravstvenim, socijalnim ili psihofizičkim teškoćama. Značaj i jedinstvenost drame leže u njezinom prilagođavanju svakom djetetu individualno i primjenjivanju u skladu s njegovim sposobnostima i mogućnostima.

Cljučne riječi: djeca s posebnim potrebama, drama, odgoj, poteškoće u razvoju

SUMMARY

Drama pedagogy includes all forms of work with children and young people that in any way involve the use of drama activities. Practitioners of drama pedagogy conduct drama activities for teaching, improving social and communication skills, developing a positive self-image, and empathy. Drama creates a "safe space" in which there is no room for stress and failure. Precisely for these reasons, the drama is increasingly being used in working with children with special needs. The starting point in drama and theatre work with children with special needs is to provide the opportunity for every child to develop to their maximum in every respect despite their health, social or psycho-physical difficulties. The significance and uniqueness of the drama lie in its possibility to be adapted to each child individually and utilized in accordance with the child's abilities and possibilities.

Keywords: children with special needs, drama, education, developmental difficulties

1. UVOD

Djeca s posebnim potrebama su među najugroženijim članovima društva. Diskriminacija djece s posebnim potrebama i njihovo isključivanje iz društva čini ih osjetljivima na nasilje, zanemarivanje, i zlostavljanje, a utjecaj segregacijske prakse iz prošlosti i dalje se očituje u mnogobrojnim socijalnim stigmama koje su sveprisutne. Djeca s posebnim potrebama često su negativno obilježena svojom dijagnozom, ozbiljno se podcijepuju njihov potencijal i sposobnosti. Brojne deprivacije koje proživljavaju djeca s teškoćama u razvoju potječu od neosjetljivosti društva i pojačane su njome.

U svrhu ovoga rada prvo sam se dotaknula same definicije i značenja posebnih potreba, zatim povijesti odnosa društva prema ljudima i djeci s posebnim potrebama, te zdravstvenoj skrbi, jer smatram da je neophodno prvo dobiti uvid u svijet djece i ljudi s posebnim potrebama kako bismo mogli doprinijeti uklanjanju diskriminacije prema različitosti.

Umjetnost, kao i odgoj, je ono što nas čini ljudima. Umjetnost je oduvijek bila sigurno mjesto za ljude koji su društvu svog vremena bili neobični, ljude koji su bili odbačeni i neshvaćeni. Umjetnost nam omogućava da svijet gledamo na drugačiji način, ona cijeni i pronalazi ljepotu u individualnosti i različitosti. Upravo iz tih razloga odabrala sam ovu temu.

Sva djeca imaju jednako pravo na odgoj i obrazovanje, bez obzira na postojanje različitosti ili teškoća. Djeca s posebnim potrebama imaju pravo na sudjelovanje u svim aktivnostima koje ih ispunjavaju, pa tako i dramskim. Djeca s posebnim potrebama, prije svega su djeca koja imaju potrebu biti prihvaćena i voljena, a dramska umjetnost može im pružiti sigurno okruženje kojemu je cilj da se osjećaju upravo tako.

2. TKO SU DJECA S POSEBNIM POTREBAMA?

U skupinu djece s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama ulaze djeca s teškoćama u razvoju i darovita djeca kojima je potrebna dodatna odgojno-obrazovna podrška. (Zrilić, 2013)

2.1. Djeca s teškoćama u razvoju

Pravilnik o osnovnoškolskom odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama u razvoju (2015) teškoće dijeli na:

1. Oštećenja vida
2. Oštećenja sluha
3. Oštećenja jezično-govorne-glasovne komunikacije i specifične teškoće u učenju
4. Oštećenja organa i organskih sustava
5. Intelektualne teškoće
6. Poremećaji u ponašanju i oštećenja mentalnog zdravlja
7. Postojanje više vrsta teškoća u psihofizičkom razvoju.

Učenik s teškoćama u razvoju je učenik čije sposobnosti u međudjelovanju s okolinskim čimbenicima ograničavaju njegovo puno, djelotvorno i ravnopravno sudjelovanje u odgojno-obrazovnom procesu s ostalim učenicima, a proizlaze iz: tjelesnih, mentalnih, intelektualnih, osjetilnih oštećenja i poremećaja funkcija ili iz postojanja više vrsta navedenih oštećenja i poremećaja. (Pravilnik o osnovnoškolskom odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama u razvoju, 2015)

„Odgoj i obrazovanje učenika temelji se na načelima prihvaćanja različitosti učenika, prihvaćanja različitih osobitosti razvoja učenika, osiguravanja uvjeta i potpore za ostvarivanje maksimalnoga razvoja potencijala svakoga pojedinog učenika, izjednačavanja mogućnosti za postizanje najvećega mogućeg stupnja obrazovanja te osiguravanja odgoja i obrazovanja učenika što bliže njegovu mjestu stanovanja „ (Pravilnik o osnovnoškolskom odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama u razvoju, 2015, čl.2. st.3)

Sva djeca, neovisno o svojoj dobi se međusobno razlikuju po tjelesnim i intelektualnim sposobnostima, ponašanju, osobnosti, kompetencijama. Individualne razlike proizlaze iz društvenog i kulturnog okruženja, osobnih iskustava, genetskog naslijeđa, sposobnosti za učenje, a ovise i o vrsti i stupnju tjelesnog ili intelektualnog oštećenja. (Igrić, 2004)

Igrić (2004) navodi kako postoje dva temeljna pristupa invaliditetu. Tradicijski pristup stavlja naglasak na oštećenje kao temeljni uzrok smanjenih sposobnosti osobe za svakodnevno funkcioniranje. Iz takvog pristupa proizlazi da dijete s ograničenim samostalnim kretanjem ne može ići u redovnu školu nego u posebnu školu koja je namijenjena isključivo djeci s tjelesnim invaliditetom. Dakle, dijete neće moći samostalno odabrati školu koju želi pohađati, što izravno ograničava djetetov izbor zanimanja. Nasuprot tradicijskom pristupu stoji suvremeni pristup koji društvo drži odgovornim za ograničenja i prepreke na koje osobe s invaliditetom nailaze. U slučaju suvremenog pristupa odgovorna je dakle sredina u kojoj dijete živi, jer djetetu nije omogućila pristupačnu školu prilagođenu osobama s invaliditetom, jer nije zaposlila stručnjaka za edukacijsku rehabilitaciju, niti je educirala učitelje za posebne potrebe, te je na taj način izravno uskratila dijete.

Školovanje djece s posebnim potrebama u Hrvatskoj se odvija u:

1. Redovnim osnovnim školama
2. Posebnim odgojno-obrazovnim ustanovama.

Prema Pravilniku o osnovnoškolskom odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama u razvoju (2015) primjereni program odgoja i obrazovanja omogućava odgojno-obrazovno napredovanje učenika poštujući specifičnosti njegove teškoće, funkcioniranja i njegove odgojno-obrazovne potrebe.

Primjereni programi odgoja i obrazovanja učenika prema Pravilniku su:

1. Redoviti program uz individualizirane postupke
2. Redoviti program uz prilagodbu sadržaja i individualizirane postupke
3. Posebni program uz individualizirane postupke
4. Posebni programi za stjecanje kompetencija u aktivnostima svakodnevnoga života i rada uz individualizirane postupke.

Navedeni programi ostvaruju se u: redovitom razredu, dijelom u redovitom, a dijelom u posebnom razredu, u posebnom razredu, te u odgojno-obrazovnoj skupini strukturiranoj prema dobi učenika i vrsti primjerenoga programa odgoja i obrazovanja.

Navedeni privremeni oblici odgoja i obrazovanja prema Pravilniku su: nastava u kući, nastava u zdravstvenoj ustanovi, nastava na daljinu.

2.2. Darovita djeca

Prema članku 2. Pravilnika o osnovnoškolskom odgoju i obrazovanju darovitih učenika (1991) darovitost se definira kao skup osobina koje učeniku omogućavaju trajno postizanje iznadprosječnih rezultata, determiniranih visokim stupnjem razvijenosti pojedinih sposobnosti, unutarnjom motivacijom i vanjskim poticanjem.

„Darovitost je spoj triju osnovnih skupina osobina: natprosječnih općih ili specifičnih sposobnosti, motivacije i visokog stupnja kreativnosti.,, (Pravilnik o osnovnoškolskom odgoju i obrazovanju darovitih učenika, 1991, čl.2)

Pravilnik prema sposobnostima područja darovitosti dijeli na:

1. Opće intelektualne sposobnosti
2. Stvaralačke (kreativne) sposobnosti
3. Sposobnosti za pojedina nastavna i znanstvena područja
4. Socijalne i rukovodne sposobnosti
5. Sposobnosti za pojedina umjetnička područja
6. Psihomotorne sposobnosti.

Prema Zakonu o obrazovanju darovitih i talentiranih učenika koji je predložio Jacob K. Javits 1988. godine, daroviti učenici definirani su kao djeca za koju postoje dokazi o izuzetnim intelektualnim, kreativnim i umjetničkom sposobnostima te se ističu u određenim akademskim područjima. Potrebno im je omogućiti usluge ili aktivnosti koje im redovno obrazovnje ne pruža. (Javits, 2020).

Prema članku 5. Pravilnika o osnovnoškolskom odgoju i obrazovanju darovitih učenika u svrhu razvoja darovitih učenika škola će omogućiti: rad po programima različite težine i kompleksnosti, izborne programe, grupni i individualni rad, rad s mentorom, izvannastavne i izvanškolske aktivnosti, te kontakt i rad sa stručnjacima iz područja interesa, pristup izvorima specifičnog znanja.

Također je moguć raniji upis i akceleracija ili završavanje osnovnog obrazovanja u kraćem vremenu od propisanog. U članku 8. navedeno je da učenici osnovne škole u jednoj školskoj godini mogu završiti dva razreda. Učenici od 1. do 3. razreda osnovne škole mogu završiti dva razreda u jednoj školskoj godini ako ispitivanje njegovog znanja utvrdi da je njegova razina znanja jednaka ili viša od znanja učenika u godinu dana starijem razredu, a učenici od 4. do 8. razreda mogu učiniti isto polaganjem razrednog ispita.

3. PROMJENE U ODNOSU PREMA DJECI S POSEBNIM POTREBAMA

„Budućnost se ne može bez poznavanja prošlosti graditi.“ - Eugen Kvaternik

Stav prema djeci s teškoćama, posebno prema njihovu obrazovanju, prošao je kroz niz promjena tijekom povijesti, a uvelike je ovisio o političkim, socijalnim, kulturnim, i ekonomskim uvjetima u kojem se društvo našlo. (Zrilić i Brzoja, 2013) Odgoj, obrazovanje, kultura, tradicija, i društvo sami kreiraju sliku o djeci s posebnim potrebama, što donosi pitanje koliko je ona plod predrasuda i vremena u kojem je nastala, a koliko proizvod stvarne situacije. (Šušnjara, 2008)

Tisućama godina društvo je imalo netolerantan stav prema djeci i osobama s teškoćama. U starim kulturama najčešće su bili u potpunosti odbačeni jer u to vrijeme nisu smatrani korisnim članovima društva. Teškoće u razvoju su se kroz neka razdoblja smatrale Božjom kaznom ili posljedicom vraćanja i čarobnjaštva, što je rezultiralo potpunom izoliranošću, napuštanjem, odbacivanjem, okrutnim i nečovječnim postupanjem, te u brojnim slučajevima mučenjima, i ubojstvima. (Zrilić i Brzoja, 2013.)

3.1. Pogled na teškoće u razvoju kroz povijest

Prije druge polovice 19. stoljeća, kada su stvorena dva odvojena i samostalna sustava: redovni i posebni obrazovni sustav, prevladavala je ideja da se osobama s posebnim potrebama može pomoći samo ako su one izolirane od ostatka društva u posebnim ustanovama. Takva segregacijska praksa samo je osnažila stigme i averziju prema osobama s posebnim potrebama. (Šušnjara, 2008)

Prema podacima UNESCO-a (2013) čak 10% djece rađa se s nekim oštećenjem ili ga stječe u ranoj dobi. Dakle, segregacijska praksa prošlosti marginalizirala je 10% cjelokupne populacije stanovništva, što je danas otprilike 700 milijuna ljudi.

U doba humanizma i renesanse djeca i odrasli s teškoćama postaju sve veći predmet interesa pojedinaca koji su vođeni religijskim i filozofskim uvjerenjima tog razdoblja. Međutim tek se u 17. i 18. stoljeću javlja ideja školovanja djece s teškoćama potakuta racionalizmom i senzualizmom. (Sunko, 2016; Zrilić i Brzoja, 2013)

„Racionalisti tvrde da osoba zdravog uma, bez obzira na stanje osjetila, može učiti, dok s druge strane senzualisti zastupaju mišljenje da osoba zdravih osjetila, bez obzira na stanje uma, također može stjecati znanje.“ (Sunko, 2016, str. 605)

U Europi prva škola za slijepe osobe otvorena je u Parizu 1785. godine, kao i za osobe s intelektualnim teškoćama 1837. godine. U narednih nekoliko godina broj takvih škola proširio se po cijeloj Francuskoj, te ostalim dijelovima svijeta. Prva škola za slijepe osobe u Hrvatskoj otvorena je u Zagrebu 1895. godine na inicijativu Vinka Beka, a prvu školu za gluhonijeme u Hrvatskoj otvorio je 1885. godine Adalbert Lampe. Prva škola koja je obrazovala djecu s intelektualnim teškoćama u Hrvatskoj otvorena je 1930. godine u obliku posebnog razrednog odjela. (Zrilić i Brzoja, 2013).

Benjamin Rush, američki fizičar, 1700. godine predstavio je jedan od prvih koncepta obrazovanja osoba s poteškoćama, no tek je u travnju 1817. godine u Hartfordu, Connecticut otvorena prva škola za izobrazbu gluhih i nijemih „The Connecticut Asylum for the Education and Instruction of Deaf and Dumb Persons“ (Šušnjara, 2008). U ožujku 1929. godine u saveznoj državi Massachusetts osnovana je prva škola za slijepe koju je od 1888. do 1892. godine pohađala i Hellen Keller, koja je srušila sve predrasude o tome što gluhoslijepe osobe mogu. Uskoro nastaju i programi za školovanje osoba s drugim poteškoćama. (Special education, 2020)

Zrilić i Brzoja (2013) navode da se tek 50-ih godina 20. stoljeća počinje dublje mijenjati stav društva prema osobama s teškoćama. Ideja normalizacije, solidarnosti te najvažnije inkluzije i integracije pojavljuje se u razvijenim državama svijeta i postavlja temelje za današnje gledište u svijetu da svako dijete ima pravo na razvoj u skladu s vlastitim mogućnostima.

Značajnu potporu integraciji djece s teškoćama u redoviti odgojno-obrazovni sustav dale su inicijative o razvoju demokratskih vrijednosti i kulture u obrazovanju. Takve prve ideje i inicijative temeljile su se na Deklaraciji o pravima čovjeka iz 1948. godine i iziskivale su jednak odgoj i obrazovanje za sve ljude, bez obzira na postojanje različitosti ili teškoća. Vrlo brzo su takve ideje rezultirale novim deklaracijama i zakonskim odredbama; Deklaracija o pravima osoba s mentalnom teškoćom (UN, 1975), Deklaracija o pravima osoba s posebnim potrebama (UN, 1975), Konvencija o pravima djeteta (UN, 1989.). (Zrilić i Brzoja, 2013)

Termini koji se koriste pri opisivanju osoba s teškoćama također odražavaju stav društva. Poboľšanjem društvene svijesti u smjeru eliminiranja diskriminacije prema različitosti i prihvaćanjem prava svih osoba na jednake mogućnosti podrazumijeva dakle i promjene u

terminologiji. Nekadašnji termini za djecu s teškoćama bili su stigmatizirajući i nerijetko su stavljali teškoću u prvi plan, pa se u znanstvenoj i stručnoj literaturi više ne koriste termini poput: defektnost, ometenost u razvoju, abnormalnost, invalidnost, hendikep, zaostalost i sl. Noviji termini naglasak stavljaju na osobu označavajući posebnost najmanje stigmatizirajućim terminom. Tako primjerice u žargonu izraz „retardiran“ ima izrazito pogrdno značenje, stoga se umjesto njega preporuča korištenje termina „osoba s intelektualnim teškoćama“. (Skočić Mihić, 2011; Zrilić i Brzoja, 2013)

U Zagrebu je 27. srpnja 2003. godine održan skup na kojem je donesena tzv. Sheratonska deklaracija, kojom su usvojeni termini „osoba s invaliditetom“ za odrasle s invaliditetom i za djecu „dijete s teškoćama u razvoju. (Deklaracija o pravima osoba s invaliditetom, 2005) „Međutim dug je put od deklarativnih do stvarnih prava. Nakon tri desetljeća zakonski reguliranog edukacijskog uključivanja u Hrvatskoj, ne posustaju napori za ostvarivanjem pripadajućih prava.“ (Skočić Mihić, 2011)

Nažalost i danas su prisutni brojni problemi koji onemogućavaju napredak inkluzije u odgoju i obrazovanju. Mnogim ustanovama je gotovo nemoguće ispuniti pedagoške standarde koji se tiču broja učenika, prostora, osoblja i opreme. (Stančić, 2000, prema Skokić Mihić, 2011)

Prema Konvenciji o pravima osoba s invaliditetom (2007) invaliditet nastaje kao rezultat međudjelovanja oštećenja i okoline. Drugim riječima, društvo je to koje svojom neprilagođenošću stvara invaliditet te onemogućuje ravnopravno sudjelovanje osoba s invaliditetom u društvu, ali društvo isto tako kroz prilagodbe prostora, proizvoda i usluga te osiguranje pomagala i drugih oblika podrške može smanjiti diskriminaciju i osigurati osobama s invaliditetom potpuno sudjelovanje u svim područjima života.

Pored terminologije koja nam pokazuje povijest invaliditeta, postoje tri modela u rehabilitaciji osoba s teškoćama koji su nastali u protekla tri desetljeća: medicinski model, model deficita i socijalni model. Modeli su slijedili jedan za drugim te jasno ukazuju na odnos društva prema osobama s teškoćama, njihov utjecaj vidljiv je i danas. (Alfirev, 2000, prema Skokić Mihić, 2011)

Medicinski model temelji se na nedostacima, na osobu s teškoćama gleda se kao na problem. Obilježava ga „hladno“ profesionalno razmišljanje koje se temelji na skrbi, zaštiti i sprječavanju rizika. Cilj medicinskog modela je rehabilitacija, aktivnosti i postupci koji će otkloniti ili ublažiti posljedice oštećenja. Ako rehabilitacija i uključivanje u društvo nisu

moćni, osoba se odvaja iz svoje okoline. (Mason i Rieser, 1990, prema Teodorović i Bratković, 2001)

Kao prijelaz iz medicinskog u socijalni model između 70-ih i 80-ih godina pojavljuje se model deficita, koji naglašava utvrđivanje i zadovoljavanje posebnih potreba osoba s teškoćama. Rehabilitacija se temelji na smanjenju ili otklananju teškoće, a odvija se kao i kod medicinskog modela, u segregacijskom ili djelomično integriranom sustavu. (Teodorović, 1997, prema Teodorović i Bratković, 2001) Tijekom razdoblja modela deficita javlja se pokret inkluzije i integracije koji je orijentiran na djelomično uključivanje djece s manjim teškoćama u redovni odgojno-obrazovni sustav. (Zrilić i Brzoja, 2013)

Socijalni model predstavlja suvremeni pristup teškoćama u razvoju, od 90-ih godina prevladava u razvijenim zemljama svijeta. Socijalni model polazi od pretpostavke da društvo stvara poteškoće i diskriminaciju, a rješenje pronalazi u promjeni sustava. Njegovu srž čini filozofija inkluzije, koja ističe da svaka osoba doprinosi i pripada društvu, bez obzira na postojanje teškoća. (Zrilić i Brzoja, 2013)

4. ZDRAVSTVENA SKRB DJECE S POSEBNIM POTREBAMA

Kao što je već navedeno, termin “posebne potrebe” označava potrebe koje djeca s teškoćama u razvoju i darovita djeca imaju u svakodnevnom funkcioniranju. One se odnose na zadovoljavanje osnovnih potreba, odgoj, obrazovanje, socijalizaciju, i zdravstvenu skrb.

Djeca s teškoćama u razvoju imaju povećan rizik za razvoj kroničnih tjelesnih bolesti, poteškoća u ponašanju, i emocionalnom stanju. Gotovo 70% djece s teškoćama ima poteškoća s tjelesnim funkcijama, kao što su disanje, mobilnost, gutanje ili kronična bol. (Veljačić, 2017)

„Djeca s teškoćama u razvoju imaju podjednako pravo na punu zaštitu, od imunizacije u ranom djetinjstvu do adekvatne prehrane i liječenja dječjih ozljeda i oboljenja, kao i pravo na pouzdane informacije o seksualnom i reproduktivnom zdravlju i uslugama tijekom adolescencije i ranog odraslog doba. „ (UNICEF, 2013, str. 6)

Kod brojnih stanja koja čine teškoće u razvoju najvažnije je rano dijagnosticiranje i intervencija zdravstvenih djelatnika, kako bi se moglo početi s odgovarajućom terapijom i rehabilitacijom koje će djetetu omogućiti da napreduje koliko god je to moguće. (Veljačić, 2017)

Priručnik o pristupu osobama s invaliditetom za medicinsko osoblje Kliničkog bolničkog centra Rijeka (2017) navodi da se osoba s invaliditetom ne smije promatrati samo u skladu s dijagnozom, oštećenjem i njezinim stanjem, već cjelovito, kao aktivan sudionik u procesu zdravstvene njege i liječenja. Osobi s invaliditetom mora biti osiguran jednak pristup uslugama zdravstvene zaštite, osoba s invaliditetom također mora biti u potpunosti uključena u donošenje odluka pri planiranju vlastite zdravstvene skrbi, bez obzira na spol, dob i stupanj invaliditeta. Ključno je osigurati pristup informacijama o pravima i mogućnostima njihova ostvarivanja na jeziku razumljivom osobama s različitim vrstama i stupnjevima oštećenja, kao i osigurati poštivanje specifičnosti u zdravstvenoj zaštiti.

Zdravstvena skrb svakom djetetu s poteškoćama u razvoju osigurava pomoć specijaliziranog stručnjaka. Neke od terapija koje se primjenjuju su: rehabilitacijska terapija, logopedska terapija, terapija kod poremećaja u ponašanju. Vrsta terapija ovisi o vrsti i stupnju teškoće.

Naravno, postoje i druge, manje poznate terapijske metode. Neke od njih su : glazbena terapija, terapija igrom, art terapija, terapija pomoću konja, terapija pomoću životinja (tzv. „pet assisted“ terapija), terapija senzorne integracije te dramska terapija.

5. DRAMSKA TERAPIJA ZA DJECU S POSEBNIM POTREBAMA

Prije nego što počnem pisati o dramskoj pedagogiji i odgoju, posvetiti ću jedno poglavlje već spomenutoj dramskoj terapiji, koja je i nastala upravo iz sam drame i dramske pedagogije.

Sljedeći podatci preuzeti su iz knjige *The Handbook of Dramatherapy* (Jennings i sur. 1993). Dramska terapija, prvi put uspostavljena u Velikoj Britaniji početkom 1960-ih, sve se više primjenjuje u nizu terapijskih okruženja i prikuplja sve veći interes javnosti.

Naziv „dramska terapija“ (engl. „drama therapy“) spoj je dva procesa: drame i terapije.

Oxfordski riječnik definira dramu kao kompoziciju u prozi ili stihu koja je prilagođena izvođenju na sceni, u kojoj je priča povezana dijalogom i akcijom, a predstavljena je pratećim gestama, kostimografijom i scenografijom.

Drami, međutim, nisu potrebni niti pozornica, niti kostimi, rekviziti, scenografija. Drami je potreban samo pojedinac ili skupina ljudi koji se koriste sobom, svojim umom i tijelom kako bi ispričali priču.

Riječ "terapija" izvedena je iz grčkog, ona znači "ozdravljenje". Dakle, "psihoterapija" je iscjeljivanje uma, a "dramska terapija" iscjeljivanje dramom. Dramska terapija je, poput ostalih kreativnih terapija (umjetnost, glazba i ples), primjena kreativnog medija na psihoterapiju, korištenje kazališnih tehnika za poticanje osobnog rasta i mentalnog zdravlja.

U radu s djecom dramski terapeut potiče dramsku igru, cilj igre je pomaganje djeci da shvate svoj poznati „svakodnevni“ svijet u sigurnosti dramskih svjetova. U ovom obliku terapije prelazimo iz svakodnevne stvarnosti u simboličke svjetove igrom i dramom. U takvim sigurnim uvjetima kreativnom dramatizacijom i igranjem uloga potiče se eksperimentiranje različitih uloga, njihovo odbacivanje i mijenjanje.

5.1. Dramska terapija u Hrvatskoj

Iako je svijet upoznat s dramskom terapijom već 60 godina, te se dramske intervencije sve više primjenjuju u radu s djecom i odraslima, drama kao terapijska metoda nažalost i dalje nije zaživjela u Hrvatskoj. U Hrvatskoj trenutno postoji nekoliko privatnih kreativnih i dramskih studija u kojima se provodi dramska terapija u sklopu kreativne terapije.

U Osijeku je 2016. godine Osječka Umjetnička akademija u suradnji s Medicinskim fakultetom u Osijeku i Kliničkim bolničkim centrom Osijek pokrenula prvi specijalistički poslijediplomski studij kreativne terapije u Hrvatskoj. Studij traje dvije godine i upisuju se četiri modula: art terapija, glazboterapija, dramoterapija i terapija pokretom. Do sada ni jedna druga institucija u našoj zemlji nije osmislila program kojim bi mogla školovati buduće terapeute, koji bi kroz različite oblike umjetnosti radili s djecom i ljudima s posebnim potrebama. (Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku, 2020) Manjak takvih programa i stručnjaka, kao i zanemarenost dramske pedagogije u Hrvatskom odgoju i obrazovanju ukazuje na činjenicu da „odgoj“ sve više nestaje iz „odgojno-obrazovnih“ sustava.

Današnji obrazovni sustavi sve više se temelje na pamćenju suhoparnih podataka, na kratkotrajnom znanju, koje nakon što je ispitano jednostavno „ispari“. (Blaževac, 2015)

6. DRAMSKA PEDAGOGIJA

„Odgoj je važniji od obrazovanja!

Odgajati - ne suca, ne vojnika,

nego čovjeka!“

-Jean-Jacques Rousseau

Pedagogija ili znanost o odgoju, znanost koja govori o izgrađivanju čovjeka kao ljudskog bića. Bez odgoja ne možemo zamisliti čovjeka kao pojedinca, niti kao civilizaciju. Biološki aspekt pedagogije polazi od činjenice da je čovjek biološki manjkavo biće koje se mora odgajati i obrazovati kako bi bilo „spremno za svijet“. Čovjek pokazuje visok stupanj sposobnosti učenja, on je „biće kulture“, što se najviše vidi u važnosti enkulturacije i socijalizacije. Ljudi generacijski prenose znanje jedni na druge, unapređuju ljudski rod odgojem. Filozofski aspekt govori o odgoju u skladu s prirodom, odgoju koji čovjeka uči korištenju vlastitog razuma, i razvijanju identiteta. Odgoj potiče čovjeka da razija svoj identitet (Ego), i da bude sposoban staviti se u poziciju drugih (Alter ego). (Gudjons, 1993)

„Govoriti o pedagogiji ujedno znači govoriti o svemu.“ - Jean Paul

6.1. Odgoj - ljudska uloga

„Odgoj je humani proces, dirigitiran i vršen od ljudi, sa svrhom da stvara ljude, proces koji počinje hominizacijom i vodi humanizaciji, uljudživanju.“ (Bezić, 1977, str. 337)

Gudjons, (1993) pak ističe kako postoje dva temeljna shvaćanja odgoja koja su međusobno kontradiktorna:

1. Odgoj kao „proizvodno činjenje“. Odgajatelj je sličan zanatliji koji teži određenom cilju pomoću određenih sredstava i metoda (nagrada, kazna).
2. Odgoj koji više-manje slijedi tijek prirode. Odgajatelj je poput vrtlara, „koji njegom i zaštitom pomaže proces razvoja, koji se - kao prirodan - zbiva sam od sebe“.

Prema Bezić (1977) odgoj je prije svega biološki (uzdržavanje, razvijanje, othranjivanje) i psihološki proces, jer je čovjek duhovno i razumno biće. Upravo ta psihološka komponenta

odgoja upućuje na to da je on ljudski proces i sama ljudska uloga. Iz tog razloga odgoj se promatra kao praksa, on se treba vježbati i usavršiti, jer svaki čovjek tijekom svog života bude odgajan, i zatim preuzme ulogu odgajatelja.

6.2. Kako definiramo dramsku pedagogiju?

Dramska pedagogija nastala je unutar školskog, a ne kazališnog sustava, možemo ju definirati kao sve oblike rada s djecom i mladima koji na bilo koji način uključuju korištenja dramskog medija. Ovakva široka definicija najčešće se nalazi u „domaćoj“ literaturi, te nam omogućuje da u dramsku pedagogiju uključimo sve oblike dramskog rada, tj. aktivno korištenje dramskog medija: dječije kazalište, procesne drame, stvaralački rad djece, dramske improvizacije, korištenje drame u svrhu učenja nastavnih sadržaja i sl. (Gruić, 2017)

Zvezdana Ladika (1970), utemeljiteljica hrvatske dramske pedagogije i najistaknutija hrvatska dramska pedagoginja, osvrće se na to da je cilj scenske umjetnosti da na dijete ostavi pozitivan dojam, da djetetu razvije ljubav prema kazalištu i dramskim umjetnostima te da mu pomogne u razvijanju empatije, razvoju govornih i komunikacijskih vještina.

“Teatar crpi izvore svoje umjetnosti iz dječje igre i one vječno igrajuće stvaralačke aktivne mašte, a dijete se scenskom umjetnošću obogaćuje i spoznajno i emocionalno“ (Ladika, 1970, str. 143)

Dragović i Balić (2013) navode kako dramska pedagogija podrazumijeva metode poučavanja i učenja dramskim izrazom u svim njegovim oblicima, a osnova su mu dramske igre, vježbe i tehnike. Dramski pedagog provodi dramski odgoj u svrhu poučavanja, poticanja osobnog rasta, socijalizacije, komunikacije i liječenja.

Kada promotrimo kako je dramska pedagogija uklopljena u odgojno-obrazovni sustav u Engleskoj ili Americi, možemo zaključiti da je dramski odgoj u tim zemljama zastupljen neusporedivo više nego u Hrvatskoj. U Engleskoj se brojni nastavni sadržaji poput povijesnih događaja i književnih dijela izvode scenski, svjetski poznati literarni tekstovi najčešće se dramatiziraju te se učenicima i studentima stvara prilika istinskog razumijevanja dramskog teksta. U Americi svaka srednja škola i svaki fakultet ima dramsku skupinu, koja svojim radom obogaćuje slobodno vrijeme svojih učenika. (Ladika, 1970; Nola, 1987, prema Berber, 2016)

Tijekom pisanja ovog rada sam upravo zbog slabije zastupljenosti dramskog odgoja u Hrvatskoj naišla na problem u definiranju dramske pedagogije. Naime, dok je u Hrvatskoj literaturi

definicija dramske pedagogije vrlo široka, u stranoj literaturi jasno je određeno što je dramska pedagogija, što je dramski odgoj, a što je dramska terapija.

Primjerice, u Americi, dramski terapeut primjenjuje dramske metode na psihoterapiju (Jennings i sur., 1993), dramski pedagog koristi aktivne dramske pristupe za uključivanje učenika u akademsko, afektivno i estetsko učenje kroz dijalog u svim područjima kurikuluma (Dawson i Lee, 2018), a dramski odgoj se kao i glazbeni ili likovni odgoj provode u svim odgojno-obrazovnim ustanovama. U Hrvatskoj zbog manjka institucija i programa koji bi obrazovali dramske terapeute ili pedagoge te zbog slabe zastupljenosti dramskih pristupa u odgoju i obrazovanju, dramska pedagogija ostaje definirana kao svaki oblik dramskog rada s djecom i mladima.

6.3. Drama - urođena ljudska sposobnost

„Sav svijet je pozornica; A muškarci, žene u njoj glumci samo, Što dolaze i odlaze sa scene; I mnogo život uloga mu pruža“ - William Shakespeare

U komediji „Kako vam se sviđa“ Shakespeare uspoređuje ljudski život s pozornicom, i sedam prolaznih uloga koje čovjek igra tijekom života. U svom monologu, melankolični lik Jacques opisuje sedam čovjekovih doba:

1. Djetinjstvo: čovjek započinje svoj život kao nevina beba, „dreči, slini dojlji na ruci“.
2. Školarac: dječaci koji „nevoljko poput puža puže u školu“.
3. Ljubavnik: prikazan kao mladić koji svojoj ljubavnici posvećuje patetične pjesme.
4. Vojnik: „Pun strašnih kletvi, s bradom ko pantera; Osjetljiv na čast, nagao na svađu“
5. Sudac: „Pun mudrih riječi i običnih misli; On ulogu si igra“
6. Pantaloon: „Mršav, s papučama, Očale nosi, kosu k sebi stišće; A široke mu mladenačke hlače struk tanak grle“
7. Starost: „Tako zadnji prizor stiže, Toj šarenoj je historiji konac; Djetinjstvo drugo, zaborav i propast, Bez zubi, vida, okusa, bez svega (...) „

Razumijevanje ovog procesa, da smo svi glumci većinu svog života, omogućuje nam da razmotrimo argumente terapijske prirode drame i kazališta. Kazalište je jedinstveno po svojoj mogućnosti da objedini nekoliko oblika umjetnosti. Ni u jednoj drugoj strukturi umjetnost, glazba, ples, igra, priča, i drama ne mogu se spojiti u jednu cjelinu. U kazalištu smo zaokupljeni

prožimanjem vizualnih slika, zvukova, pokreta, govora, na osjetilnoj, emocionalnoj, i misaonoj razini. (Jennings i sur., 1993)

Proučavajući djecu od rođenja možemo primjetiti čovjekov prirodni poriv oponašanja. Djeca oponašaju svoje roditelje, odgojitelje i svijet oko sebe. Ona imitiraju zvukove, geste i ekspresije, kasnije u igri imitiraju radnje odraslih (npr. češljanje, kuhanje) i pri tome koriste zamjene za konkretne predmete, dakle počinju razlikovati konkretan predmet od njegovog simbola. (Vasta, Haith i Miller, 2005) Ovakva se „proto-drama“ razvija u senzornu i dramsku igru u predškolskoj dobi, a u zapadnoj kulturi prelazi u dramu oko 7 godine. Jennings i sur. (1993) ovu paradigmu razvoja drame nazivaju „embodiment-projectionrole“ (EPR) tj. utjelovljenje projekcijske uloge.

Dramski ritual važan je u svim fazama kroz koje prolazimo tijekom svog života; rituali tranzicije vode nas kroz naše dobne faze i promjene statusa. Bilo da se radi o vjenčanju, diplomiranju ili pokopu, odijevamo se u različitu odjeću, preuzimamo različite uloge i koristimo drugačiji jezik, sve svoje životne promjene „odglumimo“. Kao djeca učimo ponašanje sudjelujući u dramskoj igri u kojoj razvijamo niz odgovarajućih uloga i ponašanja. Učimo o ishodu naših izbora, uvježbavamo vještine koje će nam trebati kasnije u životu, sposobni smo testirati svoju stvarnost i snove. Djeca najviše vremena provode u igrama pretvaranja, socio-dramskim igrama, i igrama s pravilima. Dramatizacije i dramske igre središnji su dio života djece. (Jennings i sur., 1993) Djeca putem njih uvježbavaju svoja trenutna znanja i strategije, zamišljaju nove događaje, suočavaju se sa strahovima i traumama. (Vasta, Haith i Miller, 2005) Ljudi imaju ugrađene terapijske mehanizme koji im pomažu da se nose sa svojim svakodnevnim životom i neočekivanim; osnažujemo sami sebe kroz igranje uloga. Temelji drame postavljeni su već u ranim godinama života. (Jennings i sur., 1993)

6.4. Dramska pedagogija u odgoju i obrazovanju djece s posebnim potrebama

Prihvatanje fleksibilnosti drame kao medija dovodi do stvaranje nastavne situacije u kojoj ima vrlo malo prostora za neuspjeh. Takva situacija predstavlja “sigurno okruženje” u kojem se mogu vježbati važne socijalne vještine. (Attwood, 2006, prema Kempe, 2011)

Prema Musulin (2018) drama je aktivna metoda koja izravno uključuje dijete u sav svoj proces. Takav dramski proces uključuje spontano učenje, promišljanje, i kreativno rješavanje problema u kojoj god se dramskoj situaciji dijete nalazi. Upravo iz tih razloga dramske se intervencije sve više koriste unazad nekoliko godina u radu s djecom i odraslima, a najviše u svrhu rješavanja sukoba, razvoja socijalnih vještina te poboljšanja općeg psihičkog i emocionalnog

stanja. Zbog poboljšanja komunikacijskih i socijalnih vještina u sigurnom prostoru koji imitira prirodno okruženje, drama sve više svoje mjesto nalazi i u radu s djecom s razvojnim teškoćama.

Dijete se u sigurnom dramskom prostoru mora osjećati ugodno zbog interakcije s drugima, dramski sadržaj mora biti primjeren razini kognitivnog razvoja djeteta, sadržaj djetetu također mora biti poznat i jasno obrazložen. (Peter, 2009, prema Musulin, 2018)

Dramske tehnike možemo koristiti na način koji direktno utječe na svrhu poboljšavanja socijalnih i komunikacijskih vještina, tj. rješavanja teškoća u socijalnom funkcioniranju, primjerice odigravanjem socijalnih situacija iz stvarnog života. Također ih možemo koristiti na indirektnu načine poput opisivanja ili crtanja ostalih članova grupe, čime se kod djece stvara svijest o različitostima, te međusobnom poštivanju i empatiji. Velika prednost korištenja dramskih tehnika je ta što svaka vježba i igra imaju svoj cilj, a njihov učinak postiže se poticanjem komunikacije i razvijanjem kvalitetnog socijalnog kontakta u sigurnom okruženju, spontano kroz zabavu i igru. (Janković, Blaženka i Rambousek, 2000; Musulin, 2018)

Nažalost, iako su prednosti korištenja drame u radu s djecom poznate svim odgajateljima, učiteljima i nastavnicima, ona i dalje nema svoje mjesto u odgojno-obrazovnom sustavu. Pri implementaciji drame u vrtićima i školama pojavljuju se 4 osnovne poteškoće (Kempe i Tissot, 2012, prema Musulin, 2018):

1. Drama je i dalje najčešće ograničena na godišnje predstave u školama i vrtićima, koje nemaju nikakav utjecaj na socijalne vještine.
2. Učitelji i profesori navode kako se ne osjećaju dovoljno kompetentno za provođenje dramskih aktivnosti. Također se u praksi drama rijetko koristi za razvoj socijalnih vještina.
3. Koncept poučavanja djece s teškoćama u razvoju suprotstavljen je konceptima drame (ponavljanje i rigidnost nasuprot fleksibilnosti i spontanosti).
4. Poteškoće u prenošenju vještina koje su potrebne za dramski izričaj: mašta, spontanost i „reflection in action“ tj. sposobnost odraza na doživljeno.

Dramski odgoj je “skup metoda poučavanja i učenja koje se koriste dramskim izrazom kao čovjekovom sposobnošću kojom se on služi tijekom sazrijevanja i odrastanja. [...] Dramski odgoj nema za svoj isključivi cilj profesionalno bavljenje dramskom umjetnošću ili tek njezino lakše razumijevanje. Dramski odgoj prije svega odgaja za život...” (Na prijelomu milenija-

izjava o dramskom odgoju u Hrvatskoj 2000, iz "Dramski odgoj"- Glasilo hrvatskog centra za dramski odgoj, 4 (5), veljača 2000, prema Janković, Blaženka i Rambousek, 2000)

Prema Lugomer (2000) svrha dramskog odgoja je odgajanje za život, pripremanje djeteta za susret s realnošću, a prema Perić Kraljik (2009) dramski odgoj je skup metoda učenja koje služe u odgojno obrazovnom procesu.

Prema Lugomer (2000) dramski odgoj ne služi samo razvoj dramske darovitosti i upoznavanju s dramsko-scenskim izrazom. Dramski odgoj pomaže u razvijanju osjećajnosti, govornih i drugih izražajnih sposobnosti i komunikacijskih vještina, mašte, kreativnosti, otkrivanju i razvijanju sklonosti, sposobnosti, formiranju stavova, stjecanju i razvijanju društvene svijesti i njezinih sastavnica: (samo)kritičnosti, odgovornosti, tolerancije, razvijanju humanih moralnih uvjerenja i razumijevanju međuljudskih odnosa te stjecanju sigurnosti i samopouzdanja.

Dramski odgoj povučava kroz iskustvo te refleksiju na njega. Putem dramskih tehnika djeca i mladi imaju priliku doživjeti različita socijalna iskustva poput kršenja pravila, pogrešnog izbora te posljedica ali u zaštićenom orkuženju koje im pruža podršku i osjećaj prihvaćenosti. Ulazeći u različite uloge uče putem iskustva, bez stvarnih utjecaja i posljedica. Upravo iz tih razloga dramski je odgoj pogodan za intervencije u socijalizacijski proces, pogotovo djece s teškoćama. Djeca s teškoćama pripadaju jednim od njaranjivijih skupina, koja su u našem društvu i dalje neprihvaćena, nevidljiva, podcijenjena, i marginalizirana, zbog čega često imaju poteškoća u socijalizaciji i komunikaciji. Svaka osoba ima potrebu da bude prepoznata a ne zanemarena i nevidljiva, svaka osoba ima potrebu za povratnim informacijama o sebi, o tome da je prihvaćena i vrijedna pažnje. (Janković, Blaženka, i Rambousek, 2000)

Prema Janković i sur. (2000) dramskom ekspresijom sudionici se imaju priliku razvijati u fizičkom (osviještenost o osjećaju i upravljanju vlastitim tijelom), psihičkom (razvijanje koncentracije, kreativnosti, spontanosti i snalaženja), i socijalnom smislu (poboljšavaju komunikacijske vještine, socijalnu percepciju).

Dramske tehnike zbog svoje spontanosti i velike mogućnosti prilagođavanja otvaraju prostor za individualni pristup. U terapijskim i socijalizacijskim situacijama dramske se tehnike primjenjuju najčešće u obliku grupnog rada s djecom i mladima. Dramske tehnike i aktivnosti tada se prilagođavaju mogućnostima, sposobnostima i potrebama svakog djeteta, i grupe u cjelini. Također se mogu prilagođavati uvjetima u kojima se provode, primjerice prostoru.

„Temeljno polazište u dramskom radu sa djecom s posebnim potrebama je pružiti mogućnost svakom djetetu da maksimalno razvije svoju osobnost u fizičkom, psihičkom i socijalnom

aspektu usprkos zdravstvenim, psihofizičkim i/ili socijalnim poteškoćama kojima je zahvaćeno. Pri tom je nužno uvažavati sve specifičnosti zdravstvenog, fizičkog i psihološkog stanja djeteta u trenutku provođenja pojedinih dramskih aktivnosti te pronaći pravu mjeru u postavljanju zadataka i zahtjeva pred svakog pojedinca.“ (Janković, Blažeka, i Rambousek, 2000, str. 10)

Imajući na umu gore navedeno možemo zaključiti kako je pripremljenost voditelja skupina iznino važna. Voditelj treba prepoznati objektivne (oštećenja vida, oštećenja sluha, poremećaj govora, jezika i glasa, snižene intelektualne sposobnosti, poremećaje iz autističnog spektra, poremećaje ponašanja, teškoće učenja, poremećaj pažnje) i subjektivne poteškoće (strah, nesigurnost, negativna slika o sebi, i sl. koje nastaju iz vlastite zaštite djece s posebnim potrebama) koje čine otežavajući faktor u dramskom radu s djecom s posebnim potrebama. Upravo ti faktori utječu na cjelovitu socijalizaciju djece s posebnim potrebama, a njihova prisutnost vezana je uz životne uvjete i okolinu djeteta. „Oni izvire iz loših intra i interpersonalnih odnosa te brojnih negativnih iskustava i doživljaja neprihvaćenosti i manjevrijednosti, pa predstavljaju realnost psihičkog integriteta, pripadajućeg selfkoncepta velikog djela populacije osoba s dodatnim potrebama.“ (Janković, Blažeka, i Rambousek, 2000, str.11)

Prema Janković i sur. (2000) iskustva primjene dramskih tehnika u radu s djecom s posebnim potrebama potvrđuju da većinom vrlo brzo prihvaćaju ponuđene dramske oblike i sadržaje, te da nakon uklanjanja početnih otpora entuzijastično sudjeluju u provedbi svih dramskih aktivnosti. Također naglašavaju da primjena dramskih tehnika pokazuje najbolje rezultate upravo u socijalizacijskom procesu. Korištenjem dramske ekspresije vrlo brzo se postižu pozitivne promjene u mijenjanju stavova, a onda i ponašanju djece u smislu otvaranja, prevladavanja strahova, razvijanja percepcije i autopercepcije, prihvaćanja i uključivanja, jačanja samopoštovanja, izgradnje pozitivne slike o sebi, razvijanja poštovanja, uzajamnosti i tolerancije.

6.5. Dramske tehnike u radu s djecom s posebnim potrebama

Korištenje drame u radu s djecom s posebnim potrebama često se izjednačava s dramskom terapijom. Takva pretpostavka najčešće poizlazi iz uvjerenja da ako dijete ima bilo kakve

poteškoće u razvoju, da je jedina vrsta drame za njega ona od koje „ima koristi“ tj. ona koja mu pomaže s njegovim individualnim potrebama koje proizlaze iz poteškoće. (Kempe, 2011)

Korištenje dramskih tehnika poput dramske igre i improvizacije u radu s djecom spontano promiču samopouzdanje, pozitivnu sliku o sebi, poboljšavaju komunikaciju te bi se iz istih razloga trebala koristiti u radu s djecom s posebnim potrebama. Djeci s posebnim potrebama je „dozvoljeno“ jednostavno uživati u dramskom izričaju i dramskim aktivnostima, čak i kada one nemaju izravan pozitivan utjecaj na njihove poteškoće, također je potrebno naglasiti da drama nije rezervirana samo za rad s dramski darovitom djecom.

„Dramska igra jest posebno iskustvo. Igra budi ugodnu tenziju: uzbuđenje ili budnost. Ona sama po sebi nosi punoću i sreću. Dramska igra razvija i ima posebnu dramsku komunikaciju-verbalnu i neverbalnu. Igra ima čitljivih dječjih signala koji su upućeni drugima i sebi, ima poruka, pregovora, zahtjeva.“ (Perić Kraljik, 2009, str. 51)

Sue Jennings (1993) u svojoj praksi koristi dramu s grupama koje okupljaju članove sa svim vrstama oštećenja. Jennings je primjetila da se sama drama nikada ne razlikuje u sadržaju ili u tehnici u odnosu na onu koja se provodi s drugim grupama, iako se velika pažnja mora posvetiti odabiru i primjeni dramskih tehnika.

Za Davida Warda umjetničko obrazovanje mladih s posebnim potrebama služi potpuno istoj svrsi kao i umjetničko obrazovanje za ostale. Na učitelju ostaje zadatak da utvrdi koje od pet ključnih područja (osjet, percepcija, reprezentacija, sinteza, strukturiranje) dobro funkcionira i koristi to područje za podršku razvoju drugih područja. (Ward, 1989, prema Kempe, 2011)

Janković, Blažeka, i Rambousek (2000) navode nekoliko dramskih tehnika i vježbi koje na zabavne i spontane načine potiču razvijanje koncentracije, pamćenja, pozornosti, strpljenja, aktivnog slušanja, te komunikacije koja vodi boljoj suradnji i razumijevanju.

Kao prvu dramsku tehniku navode vođenu fantaziju. Namjera ove tehnike je da se dijete okrene prema svom unutarnjem svijetu te da ga osvijesti, da otkrije nove spoznaje o sebi i drugima. Tijekom provođenja ove tehnike djeca imaju zatvorene oči, dok im voditelj detaljno opisuje situaciju, događaj ili mjesto.

Korištenjem tehnika poput stvaranja i nadogradnje priče, predviđanja ili mijenjanja sadržaja priče otkrivaju se želje i interesi djece te se potiče mašta. U stvaranju priča sudjeluju sva djeca u skupini što djecu osvještava o važnosti slušanja, suradnje, i uvažavanja.

Od ostalih tehnika koje se također mogu koristiti u svrhu upoznavanja i bolje suradnje mogu se koristiti; tehnika zajedničkog crteža, zajedničkog pisanja, stvaranja i nadogradnje scene, vođena improvizacija, oblikovanje prostora, sastanak, vruća stolica.

Vođena improvizacija je tehnika u kojoj voditelj vodi djecu kroz zamišljenu situaciju. Primjerice, „Hodate plažom, osjetite pijesak pod bosim nogama, čujete morsku pjenu kako se povlači s pijeska...“.

Kod dramske tehnike vruće stolice, jedan član grupe sjedi ispred ostatka grupe, oni mu imaju pravo postavljati pitanja koja žele, član odgovara u skladu s likom.

Pantomima, tehnike zamjene uloga, pripremljene uloge, dijalog kroz uloge, dijalozi sa zamišljenom osobom i scensko uprizorenje koriste se za prepoznavanje i usvjanje novih osobina i karaktera te društvenih uloga.

Voditelj u ulozi je dramska tehnika kojom voditelj, kroz preuzetu ulogu vezanu uz sadržaj koji se obrađuje, moderira i vodi grupnu dinamiku i tako dodatno motivira pripadnike skupine. Ova tehnika otvara prostor za slobodnije izražavanje misli i stavova i omogućava potpunu ravnopravnost u raspravi.

Tehnika unutarnjeg monologa ili misli naglas koristi se pri analizi ponašanja, karaktera i uloga. U kombinaciji se vanjskim ponašanjem i/ili dijalogom sječe se uvid u psihološke procese koji su često u neskladu s vanjskim ponašanjem i osvještavaju se uzroci i posljedice vlastitog i tuđeg ponašanja.

„Svaka od navedenih tehnika na nov i zanimljiv način sudionicima otkriva prednosti i nedostatke određene uloge, karakterne osobine ili ponašanja što otvara mogućnost lakše identifikacije, prepoznavanja poželjnih i prihvatljivih obrazaca ponašanja, te modifikaciju vlastitog ponašanja prema željenom pravcu.“(Janković, Blažeka, i Rambousek, 2000, str. 9)

7. INKLUZIJA U DRAMSKOM OKRUŽENJU

*„Svi se moramo baviti kazalištem, da otkrijemo tko smo, i tko možemo postati“
- Augusto Boal*

Kerry Hishon, kanadska glumica i dramaturginja, radi s djecom već više od desetljeća. O svom radu s djecom napisala je knjigu „The Drama Classroom Companion“, te piše za nekoliko blogova. Za blog Theatrefolk napisala je objavu „The Inclusive Classroom: Drama Class for Students with Special Needs“ u kojoj navodi nekoliko savjeta o inkluziji u radu s djecom s posebnim potrebama, savjeti su podijeljeni u sljedeće podnaslove. (Hishon, 2018)

7.1. Prepoznavanje individualnih potreba

Hishon navodi kako je najvažnije prepoznati jedinstvene potrebe svojih učenika. Svako dijete, bez obzira ima li ono razvojne poteškoće ili ne, ima različite sposobnosti i stvari koje može i ne može učiniti. Iz tog razloga, Hishon ističe važnost sastajanja sa svojim učenicima, ili ako je potrebno i njihovim obiteljima, kako bi mogli skupiti što više informacija na vrijeme kako bi se bolje pripremili pomoći učenicima u uspjehu.

7.2. Korištenje ispravnog jezika

Od velike je važnosti i korištenje ispravnog jezika. Oznake koje koristimo pri opisu djece s posebnim potrebama opisuju neke vidove djetetovog razvoja te nas konkretno upućuju na neke individualne potrebe koje bi djeca s određenim teškoćama mogla imati. Zahvaljujući oznakama odgojitelji, učitelji, i ostali ljudi koji rade s djecom te se žele obrazovati o određenoj poteškoći kako bi pružili djetetu što kvalitetniju skrb i iskustvo, mogu vrlo lako posegnuti za odgovarajućom literaturom. Međutim negativna strana uporabe oznaka je preveliko oslanjanje na njih. Oznake opisuju samo jednu dimenziju razvoja djeteta, te nam ne pružaju nikakve podatke o djetetu kao o individualnoj osobi. Primjerice, djeca koja imaju ADHD vjerojatno imaju teškoća s održavanjem pažnje pri obavljanju zadataka, teško im je dugo sjediti i pridržavati se pravila koja se odnose na mirovanje i tišinu, ali njihova oznaka ne može nam reći da je dijete glazbeno nadareno, da voli poeziju i da trči najbrže u razredu. Kao što je slučaj kod sve djece, i djeca s posebnim potrebama imaju različite osobnosti i mogućnosti, čak i među

djecom koja su „označena“ istom oznakom postoje velike razlike. Jedan način na koji možemo izbjeći preveliko pridavanje pažnje samoj oznaci a to je korištenje pristupa poznatog kao „ljudi su na prvom mjestu“ (engl. „people-first“). (Kostelnik, M. J., Onaga, E., Rohde, B. i Whiren, A., 2004)

Hishon navodi kako postoje mnoge rasprave je li ispravnije koristiti „people-first“ jezik ili „identity-first“ jezik. Pri korištenju „ljudi su na prvom mjestu“ jezika cilj je ne obilježiti ljude njihovom invalidnošću ili zdravstvenim problemima, jer se smatra da ih dehumanizira i definira kao nešto što su oni, a ne stanje ili svojstvo koje imaju i s kojim žive. U ovom slučaju, pravilno je koristiti izraze poput "učenik s autizmom" ili "učenik s ADHD-om", a ne "autistični učenik" ili "hiperaktivni učenik".

S druge strane, „identity-first“ također često se koristi, posebno u kulturi gluhih osoba. Gluhe osobe koje se smatraju pripadnicima "kulture Gluhih" svoju gluhoću smatraju dijelom svog kulturnog identiteta. Biti "Gluh" znači mnogo više od "ne čuti", znači biti član bliske zajednice koja dijeli jezik, identitet, povijest, udruženja i umjetničko stvaralaštvo. (Bradarić-Jončić, Milković i Hrastinski, 2007)

Također je važno izbjegavati negativne ili diskriminatorne pojmove koji govore o učenicima s posebnim potrebama. Važno je izbjegavati govoriti stvari poput "on pati od x dijagnoze" ili "ona je žrtva x dijagnoze". Ljudi s posebnim potrebama nisu žrtve svoje dijagnoze i ne treba se prema njima odnositi na bilo koji način koji dovodi do sramote ili neugodnosti. Također nisu inferiorniji i ne vode život „lošije kvalitete“ zbog svoje dijagnoze. Oznaka poteškoće jednostavno je medicinska dijagnoza koja ljudima s invaliditetom omogućava pristup odgovarajućoj zdravstvenoj skrbi.

7.3. Prilagodbe prostora i rada

Puno je načina na koje voditelj grupe može pomoći učenicima sa posebnim potrebama kako bi se osjećali dobrodošlo i ugodno. Najvažnije je usredotočiti se na ono što djeca mogu učiniti, a ne na ono što ne mogu. Iznimno je važno da prostor bude prilagođen individualnim potrebama djece (rampe za invalidska kolica, prilagođeno osvjetljenje i ozvučenje, osigurana „mirna mjesta“, korištenje znakovnog jezika...)

Prilagodba prostora i metoda rada ukazuje na važnost upoznavanja s individualnim potrebama svakog djeteta koji je član grupe, kao i s njegovom „oznakom“. Zrilić (2013) navodi nekoliko prilagodbi u radu s djecom u školi, koje odgovaraju njihovim individualnim potrebama te im pružaju mogućnost ravnopravnog sudjelovanja u svim aktivnostima, navedne prilagodbe mogu se primjeniti i u dramskom radu.

1. Djeca s poremećajem pažnje uz hiperaktivnost

Voditelj djetetu treba privući pažnju prije davanja uputa (npr. lagan dodir po ramenu) . Odnos prema djetetu treba prije svega biti pozitivan, a djetetov trud se treba pohvaliti. Djetetu je potrebno omogućiti prilike za ustajanje i kretanje (smisliti aktivnosti koje omogućuju kretanje), omogućiti mu više vremena za određene aktivnosti, ako mu je to potrebno.

2. Djeca sa sniženim intelektualnim sposobnostima

Djetetu je potrebno davati kratke i jasne upute, te česte povratne informacije. Ako u okolini postoje izvori koje ometaju dijete, potrebno ih je ukloniti. Voditelj ne treba proužati pomoć kada djetetu nije potrebna.

3. Djeca s poremećajem iz autističnog spektra

Poštivajući djetetove potrebe, voditelj treba osigurati individualno određene vremenske periode rada i odmora, i omogućiti kratkotrajna isključivanja i osamljivanja.

Uzimajući u obzir moguću senzornu preosjetljivost, preporučljivo je pripaziti na odabir primjerenog mjesta rada, materijala i metoda.

4. Djeca s oštećenjem sluha

Iznimno je važno ostvariti kontakt s djetetom prije davanja uputa, potrebno je također provjeriti je li dijete sve u potpunosti razumjelo. Djeca s teškoćama sluha često se oslanjaju na čitanje s usnana, stoga treba pripaziti na primjereno osvjetljenje lica, govoriti razgovijetno, paziti na ritam, i intonaciju.

Bogatstvo dramskih tehnika leži u sredstvima komuniciranja i izražavanja, što omogućava iznimnu prilagodljivost. Prema Perić Kraljik (2009) najčešća metoda komunikacije jest slanje poruka pomoću pokreta, stoga je poželjno koristiti upravo pokret kao nositelja radnje u radu s djecom s oštećenjima sluha.

5. Djeca s oštećenjem vida

Voditelj treba pripaziti na prikladno osvjetljenje, te o svim promjenama u rasporedu prostora obavijestiti dijete. Neophodna je preciznost pri davanju uputa (umjesto korištenja „tamo“ ili „ovdje“ ključno je koristiti „ispred tebe“, „s tvoje lijeve strane“...). Voditelj mora imati na umu da dodir i sluh djetetu zamjenjuju vid, stoga je potrebno i eliminirati nepotrebnu buku.

6. Djeca s poremećajem govora, jezika i glasa

Voditelj ne treba inzistirati da dijete govori ako ono to ne želi, ne smije dozvoljavati drugoj djeci oponašanje, ispravljanje ili izrugivanje djeteta, voditelj se djetetu treba obraćati smireno i pravilnim govornim modelom.

7. Djeca s motoričkim poremećajima i kroničnim bolestima

Voditelj mora omogućiti korištenje specifičnih pomagala ili pomoć druge osobe, osigurati prijevoz i pratnju za djecu koja se ne mogu sama kretati ili se brzo zamaraju. Voditelj treba prilagoditi tempo rada po potrebi, a posebnosti u odnosu na zdravstvene potrebe dogovarati s roditeljima i liječnikom djeteta. Voditelj također mora biti spreman reagirati u određeni situacijama, poput epileptičnog napadaja.

8. Djeca s poremećajima u ponašanju

Kod poremećaja u ponašanju naglasak se stavlja na ostvarivanje dobre komunikacije između voditelja i djeteta te ostatka grupe. Poželjno je, izbjegavanje stereotipa, učenje o neagresivnom ponašanju, i rad na socijalnim vještinama.

9. Darovita djeca

Kao što je već napisano, darovitoj djeci se omogućuje rad s mentorom, kontakti te aktivnosti iz područja interesa djeteta, odnosno sposobnosti. Daroviti učenici mogu biti podložni teškoćama koje proizlaze iz nesklada njihovog intelektualnog i socio-emocionalnog stupa zrelosti. Dakle mentorstvo darovitom djetetu ima dvije funkcije: pomoć pri razvijanju darovitosti i podrška kroz „empatijsku suranju“. Preporučljivo je poticati maštu, pozitivno reagirati na radoznalost, omogućiti djeci slobodu i ohrabrivati ih u samostalnim mišljenjima.

Pojavom „opuštenih“ predstava u profesionalnim kazalištima diljem svijeta, gdje se predstave izvode sa smanjenom razinom zvuka i osvjetljenja, mogućnosti kretanja i napuštanja predstave prema potrebi, i produkcijama poput „Buđenje proljeća“ Deaf West kazališta, u kojoj su predstavljeni glumci s oštećenjem sluha, kao i glumci koji koriste invalidska kolica, kazalište se pokazalo prekrasnim mjestom za sve - bez obzira na sposobnosti ili nedostatke. (Deaf West Theatre, 2020)

8. ZAKLJUČAK

Dramsko izražavanje urođeno je svim ljudima. Korijenje dramskog izražavanja vidimo u ljudskoj težnji za oponašanjem, koje se pojavljuje već kod dojenčadi. Djeca oponašaju svijet oko sebe, i oponašanjem uče. Takvo se oponašanje razvija u senzornu i dramsku igru u predškolskoj dobi, te u zapadnoj kulturi prelazi u dramu oko 7 godine. (Jennings i sur., 1993) Stoga je sasvim prirodno da djeca sudjeluju u dramskim aktivnostima. Drama pruža djeci mogućnost slobodnog izražavanja i oslobađanja svih potencijala. Zbog svoje svestranosti i prilagodljivosti dramske tehnike koriste se u radu s djecom s posebnim potrebama od 60-ih godina. One potiču samopouzdanje, pozitivnu sliku o sebi, poboljšavaju komunikacijske i socijalne vještine. Iskustva primjene dramskih tehnika u radu s djecom s posebnim potrebama potvrđuju da djeca u velikoj većini vrlo brzo prihvaćaju različite dramske oblike i sadržaje. Nakon uklanjanja početne prepreke entuzijastično sudjeluju u provedbi svih dramskih aktivnosti, i vrlo brzo se vide pozitivne promjene u socijalizacijskom procesu. Djeca uz pomoć dramskih tehnika prevladavaju strahove, jačaju samopoštovanje, mijenjaju stavove i ponašanje. (Janković i sur., 2000)

U Hrvatskoj dramska pedagogija i dalje nije dovoljno zastupljena. Najveću prepreku joj čine nedostatak stručne literature, koji se očituje i u samoj problematici definiranja dramske pedagogije, i nedostatak obrazovanih stručnjaka koji bi kroz dramski medij radili s djecom s posebnim potrebama. Bez literature i stručnjaka budući odgojitelji, učitelji i profesori ne mogu stjecati znanja s područja dramske pedagogije, te ih ne mogu prenositi na djecu. Bez dramskog odgoja, te uz minimalan likovni i glazbeni odgoj, djeca Hrvatskog odgojno-obrazovnog sustava ostaju bez komponente „odgoja“. Također, manjak istraživanja i literature u Hrvatskoj i dalje pridonose uvjerenju da je dramska pedagogija rezervirana za dramski darovitu djecu, te da se ona provodi isključivo u dječjim kazalištima, dramskim studijima i skupinama. Dramski odgoj i dramska pedagogija pripadaju svoj djeci, bez obzira na njihove sposobnosti, nedostatke, i stupanj razvoja. Sva djeca imaju pravo uživati čari dramske umjetnosti.

9. LITERATURA:

1. Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku (2020). *Poslijediplomski specijalistički studij kreativne terapije*, dostupno na: <http://www.uaos.unios.hr/poslijediplomski-specijalisticki-studij-kreativne-terapije/>, pristupano 31.8.2020.
2. Bezić, Ž. (1977). Što znači odgajati?. *Obnovljeni život: Časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 32(4.), 333-344.
3. Blaževac, A. (2015). *Bitnost dramskog odgoja u odgoju i obrazovanju*. Diplomski rad. Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti.
4. Bradarić-Jončić, S., Milković, M., & Hrastinski, I. *Kultura Gluhih u Hrvatskoj*. Plava knjiga sažetaka, 193.
5. Bratković, D., & Teodorović, B. (2001). Osobe s teškoćama u razvoju u sustavu socijalne skrbi. *Revija za socijalnu politiku*, 8(3), 279-290.
6. Breber, K. (2016). *Dramski odgoj u osnovnoškolskoj nastavi hrvatskog jezika*. Diplomski rad. Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
7. Dawson, K., & Lee, B. K. (2018). *Drama-based pedagogy: Activating learning across the curriculum*. Intellect Books.
8. Deaf West Theatre (2020)., dostupno na: <https://www.deafwest.org/>, pristupano 2.9.2020
9. Deklaracija o pravima osoba s invaliditetom (2005). Narodne novine, br. 47/2005.
10. Dragović, S., & Balić, D. (2013). Dramski odgoj-način iskustvenoga, djelatnog učenja primjer dobre prakse: kazališni studio. *Croatian Journal of Education: Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 15(1), 191-209.
11. Gruić, I. (2017). Kako određujemo oblast dramske pedagogije i profesiju dramskog pedagoga. Dramsko obrazovanje i samoobrazovanje- *Kako do dramskih pedagoških kompetencija–Zbornik radova sa druge nacionalne naučno-stručne konferencije s međunarodnim učešćem*, 24-27.
12. Gudjons, H. (1993). *Pedagogija: temeljna znanja*. Educa.
13. Hishon, K. (2018). The Inclusive Classroom: Drama Class for Students with Special Needs, dostupno na: <https://www.theatrefolk.com/blog/the-inclusive-classroom-drama-class-for-students-with-special-needs/>, pristupano 2.9.2020.

14. Igrić, L.J. (ur.), (2004): *Moje dijete u školi. Zagreb: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti i Hrvatska udruga za stručnu pomoć djeci s posebnim potrebama "IDEM"*.
15. Janković, J., Blaženka, S., Rambousek, M. (2000). Dramske tehnike u prevenciji poremećaja u ponašanju i funkcioniranju djece i mladih. *Ljetopis socijalnog rada*, 7(2), 197-22.
16. Javits, J.K. (2020). Gifted and Talented Students Education Program. *Biennial Evaluation Report – FY. 93-94*, dostupno na: <https://www2.ed.gov/pubs/Biennial/618.html/>, pristupano 27.8.2020.
17. Jennings, S., Cattanach, A., Mitchell, S., Chesner, A., Meldrum, B., & Nfa, S. M. (2005). *The handbook of dramatherapy*. Routledge.
18. Kempe, A. (2011). Drama and the education of young people with special needs. *In Key concepts in theatre/drama education* (pp. 163-169). Brill Sense.
19. Kempe, A. i Tissot, C. (2012). The use of drama to teach social skills in a special school setting for students with autism, *Support for Learning*, vol 27, no 3, str 97-102
20. Klinički bolnički centar Rijeka (2017). *Pristup osobama s invaliditetom- Priručnik za medicinsko osoblje*, dostupno na: <http://dnevne.kbc-rijeka.hr/wp-content/uploads/2017/07/Postupnik-dizajn.pdf/>, pristupano 29.8.2020.
21. Kostelnik, M. J., Onaga, E., Rohde, B., & Whiren, A. (2004). *Djeca s teškoćama: priručnik za odgajatelje, učitelje i roditelje*. Zagreb: Educa.
22. Ladika, Z. (1970) *Dijete i scenska umjetnost: priručnik za dramski odgoj djece i omladine*. Zagreb: Školska knjiga.
23. Lugomer, V. (2000-2001). Dramski odgoj u nastavi. *Hrvatski centar za dramski odgoj*. Školske novine. Pribavljeno 24.8.2020., sa http://www.hcdo.hr/?page_id=180
24. Ministarstvo prosvjete i kulture (1991). *Pravilnik o osnovnoškolskom i srednjoškolskom odgoju i obrazovanju darovitih učenika*. Zagreb: Narodne novine, br. 34/1991.
25. Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta (2015). *Pravilnik o osnovnoškolskom i srednjoškolskom odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama u razvoju*. Zagreb: Narodne novine, br. 24/2015.
26. Musulin, A. (2018). *Dramski pristup u radu s djecom s teškoćama u razvoju*. Diplomski rad. Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet.

27. Perić Kraljik, M. (2009). *Dramske igre za djecu predškolske dobi*. Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Učiteljski fakultet u Osijeku.
28. Skocic Mihic, S. (2011). Spremnost odgajatelja i faktori podrške za uspješno uključivanje djece s teškoćama u rani i predškolski odgoj i obrazovanje. Neobjavljena doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet.
29. Special education (2020). *History of special education*, dostupno na: <http://neiuelcentro.tripod.com/id10.html/>, pristupano 28.8.2020.
30. Sunko, E. (2016). Društveno povijesni kontekst odgoja i obrazovanja djece s teškoćama u razvoju. *Školski vjesnik*, 65 (4), 601-620.
31. Šušnjara, S. (2008). Odnos prema djeci s posebnim potrebama. *Školski vjesnik*, 57 (3. - 4.), 321-337.
32. UNICEF (2013). *Stanje djece u svijetu 2013.- Djeca s teškoćama u razvoju- Sažetak*. Dostupno na: https://www.unicef.hr/wp-content/uploads/2015/09/Djeca_s_teskocama_HR_6_13_w.pdf (pristupljeno 5.9.2020.).
33. Vasta, R., Haith, M. M. i Miller, S. A. (2005). *Dječja psihologija – 3.izdanje*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
34. Veljačić, A. M. (2017). *Zdravstvena njega djeteta s posebnim potrebama*. Završni rad. Zdravstveno veleučilište u Zagrebu.
35. Zrilić, S. (2013). *Djeca s posebnim potrebama u vrtiću i nižim razredima osnovne škole: priručnik za roditelje, odgojitelje i učitelje*. Zadar: Sveučilište u Zadru.
36. Zrilić, S. i Brzoja, K. (2013). Promjene u pristupima odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama. *Magistra Iadertina*, 8. (1.), 141-153.